

ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗМАЈЕВИЋЕВОГ ЉЕТОПИСА

Има и данас писаца црквене историје (а они готово увијек имају амбицију да црквену историју претворе у општу) из чијих дјела се добија утисак као да је скоро двије хиљада година повијест, тога за европску културу изузетно значајног дијела друштва, заправо прича, која би се могла разумјети као прича о двије фамилије (Пана и Краљева), које су саме живјеле на европском тлу за дуги низ вијекова и да историја Европе није ништа друго до повијест односа те двије породице.¹

Дубок је коријен дјелима сличним по склоности и у нашој историографији. Најстарији књижевно-историјски текст је славни »Љетопис попа Дукљанина«. Њиме се вјековима служе писци и о њему је написана мала библиотека. Користи га и Мавро Орбин за своје прослављено »Краљевство Словена«, изашло на самом преласку XVI у XVII вијек.² И оно је инспирисало многе и можда је у многоме допринијело развоју илирске мисли.³ Гледа га и Андрија Змајевић када пише Црквени љетопис (у даљем тексту Љетопис), који у духу средњовјековних хроника има претензије да постане свјетска историја. Мада је то прва историја на овом тлу писана нашим језиком остала је у сјенци и Дукљаниновог и Орбинијевог текста, а и када се пише о њој најчешће се стварају мистификације. О томе ће се говорити нешто више, прије него се позабавимо илустрацијама којим је Љетопис украшен.

Прије свега, интересује нас ко пише о Љетопису, колико је примјерака рукописа (дјело ни до данас није штампано) и гдје се налазе.

¹ А. Фрајзер, Преглед повијести цркве, Загреб, 1983.

² М. Orbin, Il rengo de gli Slavi, Peczaro, 1601.

³ М. Пантић, Мавро Орбин — живот и рад, Краљевство Словена, Београд, 1968.

ПОТРАГА ЗА ЛЕТОПИСОМ

Први помен овог дјела Андрије Змајевића је у једном писму којим далеке 1841. године кнез Орсаг Пушић обавјештава Ивана Кукуљевића да је наишао на један »илирски рукопис«. Али, како је кнез »... онадар још једва гатао ћирилска слова... мало (је, наш, О. Р.) што могао казати о њима«.⁴

Већ је та вијест довољна да се почне...

Кукуљевић објављује да је видво рукопис од кога је десна »колумнах« словенска а лијева латинска. Још каже: »Од овога рукописа има један претис књижница духовног сјеменишта у Млетцих, а други се чува у Перасту...«⁵ (сва под. у тексту О. Р.).

Убрзо последије Кукуљеве вијести Пушић поближе објашњава да се Летопис налази у »... књижници патријаркалног сјеменишта млетачког«. Ту је и сигнатура »Biblioteca Patriarcalis Venetiarum F. I. 3.« Први објављује и опис рукописа у три броја заредом »Загребачког католичког листа«. Ради се, каже Пушић, о »... 184 листа ситнога писма«, свог посвећеног »стварих славјанских«. Даље објашњава: »С прва је неколико листових празних, па починље у два ступца у првом илирски с босанским писмени а у другом латински«.⁶

Да се и у Риму налази један Летопис јавља Фрањо Рачки 1858, у истом листу.⁷ Но, убрзо се ствар разјашњава. То су прве двије главе истога примјерка: »Летописа црквенога... велезаслужнога србскога прабискупа Андрије Змајевића, што се уз остале књижевне драгоцености у пропагандином архиву (а не у књижници) чува, јест писан у два ступца у славјанском и латинском језику и то на читаву арку у двијух великих и подобно дебелих књигах«.⁸ Заједно са главом из Венеције чини историју »... од стварања свијета до године 1676. тј. до Иноћента XI«.⁹

Рачки није дао сигнатуру; зато Павле Шафарик у својој »Историји српске литературе« каже да се Летопис »... на латинском и вулгарном-далматинско-српском говорном језику, ћирилским писмом, налази у библиотеци Пропаганде у Риму, Енгел Бд III С. 467«.¹⁰

Након паузе у којој нема вијести о рукопису, тек 1924. године Мартин Висковић говори о Летопису и каже да се налази

⁴ О. Пушић, Летопис црквени, Загребачки католички лист, 2, 14. сјечња 1858, 9.

⁵ И. Кукуљевић Сакцински, Извјештај о путовању кроз Далмацију у Напуљ и Рим с особитим освртом на словенску књижевност и старину, Архив за повјесницу југословенску, IV, Загреб, 1857, 376.

⁶ О. Пушић, 9 и даље.

⁷ Ф. Рачки, Цртице из домаће црквене повијести, Загребачки католички лист, 30, 29. српца 1858, 237—9; 245—7.

⁸ Исто, 237.

⁹ Исто.

¹⁰ P. J. Šafarik, Geschichte der serbische Literatur, Prag, 1865, 234.

«. . . код конгрегације De propaganda fide у Риму«, али даје и нови, до тада непознати наслов рукописа: »Држава света, славна и крепосна црковна летописа . . .«. ¹¹

Изненада, појављује се у Сплиту, идуће године, примјерак Летописа писан народним језиком, латиницом (талијанска транскрипција), са истим насловом: »Држава света . . .« (у даљем тексту Сплитски примјерак). Археолошки музеј у Сплиту га те године откупује од неког тршћанског антиквара (недостаје неколико листа после 842 стране). ¹²

За Сплитски примјерак Петар Колендић каже да је компилаторско дјело писано одличном прозом. ¹³

Павао Бутовац 1928. саопштава да је један примјерак Летописа (могуће да је то онај »Кукуљевића« из Пераста) изгорео у пожару палате Буровић у Новоме. ¹⁴

Поново слиједи пауза. Око двадесетак година није се писало о Летопису, да би Јован Радоњић, у својој много коришћеној књизи »Римска курија и јужнословенске земље«, углавном заснованој на подацима из архива Ватикана, говорио о рукопису избјегавајући да каже гдје се налази. И он, тражећи римски примјерак, употребљава наслов сплитског: »Држава света . . .«. ¹⁵ По њему Змајевић је 1675. завршио рукопис, а онда га превео на латински. Обзиром да Радоњић није нашао у Риму двостубачну верзију, а имао је Шафарикову сигнатуру, збуњује га и Рачки и, наравно, Шафарик; за њега Радоњић чак тврди да није ни имао у рукама Летопис, јер, сматра, *не би* — иако је, по Радоњићу, Шафарик први обратио пажњу на рукопис — *тврдио да је исти примјерак писан на српском и латинском језику*. ¹⁶

Оно што је Радоњић нашао у Архиву Пропаганде је писмо Вицка Змајевића у коме надбискуп моли папу Климента XI да се заузме како би се Летопис објавио. ¹⁷

Занимљиво, по Гавру Шкриванићу испада, а позива се на Буторца, да постоје четири примјерка ». . . један који је припадао, по наслеђу, породици кнежева Буровић, пронао је у пожару у Новоме 1806. год., други, писан босанчицом — ћирилицом налази се у Археолошком музеју у Сплиту, а трећи у библиотеци Congregatio de propaganda fide. Примјерак, пак, који је у латин-

¹¹ М. Висковић, Још о мачу Змај Огњенога Вука, Време, 10. X 1924, 4.

¹² Н. Анзуловић, Постапак и развој библио. Археолошког музеја Сплит, ВАХД, 78/1985, 190.

¹³ П. Колендић, Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III, Гласник скопског научног друштва, III, 1927, 291.

¹⁴ П. Буторац, Змајевићи, Загреб, 1928, 3—14.

¹⁵ Ј. Радоњић, Римска курија и јужнословенске земље, САНУ, Београд, 1950, 359.

¹⁶ Исто, 360—1.

¹⁷ Исто.

ском преводу, налази се у библиотеци Млетачке патријаршије».¹⁸ Шкриванић, који је имао у рукама и радио само на Сплитском рукопису, сматра да га је у Трст донијела фамилија Висковић, када се преселила да живи тамо, а добила га је од својих рођака кнежева Буровић, Змајевићевих рођака. Пронашао га је Петар Колендић.¹⁹

Мирослав Пантић 1961. објављује преписку Срећка Вуловића и Валтазара Божишића из које се види да је примјерак који помиње Кукуљевић, а за њим и остали, заиста постојао у Боки — вјероватно је то Сплитски примјерак — али да је био власништво племићке породице Смећа и да су хтјели да га продају, па га Вуловић нуди Божишићу, односно Академији, да га купи.²⁰

Затим, Милош Милошевић прави занимљиву компарацију Летописа и Кокољине декорације зидова цркве Госпе од Шкрпјела²¹ (на та поређења се надовезујемо у студији Пераштански мариолошки циклус).²²

А онда, 1969. Мара Харисијадис «открива после више од пола века»,²³ «на иницијативу Милорада Павића»,²⁴ «у римској Конгрегацији... непознати Летопис Андрије Змајевића». И Харисијадис тврди да су постојала четири примјерка. За разлику од ње, слично Буторцу, Павић говори о «... три варијанте: једну верзију на народном језику писао је (Змајевић, пап. О. Р.) ћирилицом, а другу латиницом, очигледно наменивши их и православнома и католицима, а трећу верзију је саставио у два ступца и она је, поред ћириличног оригинала на народном језику, имала и превод дела на латински». Почетак је то умножавања, извођеног јер је, по Павићу, Змајевић, увидјевши да Конгрегација не намјерава да објави текст, одлучио да то сам овим путем уради. Наравно, ни он не даје сигнатуру, као, уосталом, што је не помиње нико, осим Шафарика, ко говори да се Летопис налази у Ватикану.

¹⁸ Г. Шкриванић, Црквени летопис Андрије Змајевића, Историјски записи, X—2, 1954, 323.

¹⁹ Исто.

²⁰ М. Пантић, Прещиска Срећка Вуловића и Валтазара Божишића, Зборник историје и књижевности Одсеља лит. и језика САНУ, 2, 1961, 203—32.

²¹ М. И. Милошевић, Архивска истраживања о сликару Трипу Кокољи, Стварање, 1962, 488—507.

²² О. Радловић, Пераштански мариолошки циклус, Зборник Народног музеја у Београду, 1987.

²³ М. Харисијадис, Непознати Летопис Андрије Змајевића, Подгитика, 14. XII 1968, 20.

²⁴ М. Павић, Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век), Београд, 1970, 505—6.

²⁵ М. Харисијадис, исто.

²⁶ М. Павић, 336—7.

Грација Брајковић и Милош Милошевић у »Прози барока« и, затим, Радослав Ротковић у »Саздању Цетиња«, сматрају да постоје само два примјерка Љетописа, а чувају се у Риму, односно Сплиту, не помињући у том контексту Венецију.²⁷

Ненадано се сигнатура појављује у Софији у једном опису словенских рукописа из Ватиканске библиотеке. Ту стоји: »Црковна летопис« от Андрей Змаевич (I част) XVII/1960, (71) Борг. илир. 1; исто, (II част) XVII/1690, Борг. илир. 2.« Дат је и кратак опис у коме се каже да је Љетопис писан »... српским језиком са црногорским дијалектолошким особеностима и латинским језиком«, као и препис наслова дјела.²⁸

На крају, 1986. Мато Пижурџа брани докторску дисертацију »Језик Андрије Змајевића«. Он такође говори да постоје само два примјерка, један у Сплиту, други у Риму — Венецији онако како је наведено у »Загребачком католичком листу«.²⁹

Тражећи рукописе по наведеним подацима нашли смо:

а) Змајевићев Љетопис под насловом »*Darhaua sueta slauna i kreposna carkounoga lijetopisa trudom Andrije Zmajeuichia Perastanina filosofije nauciteglia i bogoslouca gnijegda opata Perasekoga sada arkibiskupa kragliestua Seruie pacelnika narodu slauinskomu pruoena as. skupstini od raspolodegnia uicara poklognena god. MDCLXX*«, писан народним језиком, латиницом (талијанска транскрипција), налази се у Библиотеци Археолошког музеја Сплит (48 h2). То је историја од стварања свијета, по Библији, до 1676, односно до Иноћентија XI, чије је име дато на последњој исписаној страни, без текста о папи, као да је писање непланирано прекинуто (у књизи даље слиједи неколико празних, неписаних страница).

б) Двостубачна, ћирилско-латинска верзија, насловљена Летописа црковнога државе закона милости, или новог и негова X века времена реду (наша транскрипција)

ANNALIVM ECCLESIASTICORVM SYNOPSIS CHRONOLOGICAE LEGIS GRATIAE SEV NOVAE EIVSQVE X. SECVLI TEMPORVM SERIES, налази се на два мјеста. Први и други том, који чине повијест од стварања свијета до оснивања Кракова 700. године, чувају се у Рукописном одјељењу Ватиканске библиотеке (Борг. илир. 1 и 2). Трећи дио, који се односи на нашу историју, завршава се смрћу Дионисија Дробњаковића, кога су Турци одрали 1689. године, налази

²⁷ Г. Брајковић, М. Н. Милошевић, Проза барока, Титоград, 1978, 132; Р. Ротковић, Саздање Цетиња, Титоград, 1984, 14.

²⁸ А. Джурова, К. Стајчев, М. Јлундџић, Опис на славјанските рѣкописи във Ватиканската библиотека, Софија, 1985, 145—7.

²⁹ М. Пижурџа, Језик Андрије Змајевића, Библ. Фил. фак. у Новом Саду, 1986, 8.

се у Венецији, у Biblioteca del Seminario Patriarcale (Mss 830). Ту је донесен у вријеме када политичке кругове Републике посебно интересује том што се односи на подручје које она покрива.

ц) Бирилско-латинска верзија је године 1694. спремна за штампање, заједно са рецензијом Ивана Паштрића.

КРОКИ ЗА БАРОКНИ ПОРТРЕТ

За боље разумијевање побуда које су га навеле да пише, а тиме и да се илуструје Љетопис, неопходно је и нешто рећи о самом аутору, кратко, колико је неопходно тези, па тек онда прећи на илустрације, предмет нашег рада.

У ред најобразованијих личности свога доба на нашем простору спада и Андрија Змајевић. Бави се историјом, књижевношћу, археологијом, нумизматиком, сакупљањем народних пјесама, увијек његујући и истичући национални идентитет свога народа кога назива «словинскијем».³⁰ Тог правог ренесансног менту који инспирише, прави програме и финансира многа умјетничка дјела, Конгрегација за пропаганду вјере, због повјерења које гаји према њему поставља за надбискупна барског и примаса српског, папског визитатора за Албанију, Бугарску... године 1671.

Змајевићи су из Његуша,³¹ одакле се 1516. селе у Марлатово код Котора.³² Њихов најстарији спомен је у которском судском архиву из 1564. гдје се спомиње «Nicol Smaevich de Gnegussi».³³ Придошлице, Змајевићи, од доласка у Боку баве се трговином. Убрзо два брата, Андрија и Вишко, закупљују царину у Новоме

³⁰ Рођен је у Перасту 1628. од оца Николе и мајке Кате. Никола се у жупским књигама наводи као Милутин Андријин. О двоструком имену Никола-Милутин писао је Р. Ковијанић, Преци Адмирала Матије Змајевића, Годишњак поморског музеја у Котору, 1962, 75—6.

Осим што пише «старосрпским словом», Змајевић свуда истиче своју љубав према народном језику. У љетопису каже како се поред других говорника што су говорили разним језицима представио Шведској краљици Кристици: «Ми јој нашим словинскијем достојну славу дасмо...»

На синодском сабору у Св. Текли у Спичу, 1674. године, надбискуповом иницијативом све су одредбе исписане народним језиком.

³¹ Испитивање которских нотарских списа и повезивање топоима села Врбе код Његуша, навела су на претпоставку да су преци Змајевића обрађивали земљу у власништву которске породице Драго, у вријеме када су Врба, Лединац (Његуши) и Клеж-дол припадали Котору. Према презимену Драго названа је и земља Змајуша, а они који су је обрађивали Дракићи и Змајевићи. Од туда касније у грбу перапких Змајевића змај, као и код племићке породице Драго. Више код Р. Ковијанића.

³² О свом поријеклу Змајевић каже: «Када се диже из речене земље исти Чарнојевић за не остати под облашћу Турском, малу цијепу чинећи од кућа, бајтина и осталих добара својијех, подигоше спљим и наши стари Змајевићи к пладању славне Господе и они подигоше, у конех милостиво

и богате се. Андрија се жени Пераптанком Анбушом, која са сновима прелази да живи на имању оца у Перасту. Анбин син Никола има два сина, надбискупа Андрију и градског капетана Крста, оца надбискупа Вићентија и адмирала Матије.

Андрија Змајевић је примљен у Урбанов завод у Риму 1649. гдје остаје до 1656. Ту докторира теологију и филозофију и годину дана предаје. Повратком у Пераст (постављен је за опата Госпе од Шкријела) оживљена је његова амбиција развоја културног нивоа завичаја. Поред изградње своје палате, финансира изградњу цркве Св. Розарија, као и декорисање унутрашњости Госпе од Шкријела; истражује античке патписе расуте по Боки; скупа народне пјесме о борби с Турцима; преводи на наш језик; пише поезију и, наравно, Летопис.

ОПРЕМА РУКОПИСА

Украшавање илустрацијама је извједним путем истицање основне мисли текста. Зато испитујући илустрације бавимо се питањима која помажу бољем разумијевању Летописа и намјера самог аутора.

Видимо, до нас су допрла два примјерка Летописа. Бирилско-латинска верзија је ауторов препис, мада не дослован. Дужи је, пошто су у њега ушле интерполације Сплитског примјерка, а извршене су и неке промјене у самом тексту. Осим тога, Сплитски примјерак је завршен 1676, а Бирилско-латински 14 година касније, па и то може сиједочити да је двостубачна верзија препис. Њу Змајевић прави јер жели да Конгрегација за пропаганду буде издавач,³⁴ обзиром да се она не противи његовању народ-

примљени, како свједоче Дукале које се у нас паходе, у Котор и на Марлатово, недалеко од града, оградиче кућу и код ње пркву, која обављена у рату 1571, г. близу мирова исте куће и данашњи дан види се. Оуде ожени се у Перасту премјестити се, гдје по милости Божиоу установљена кућа наша напредује. А који остане у Царна Гори каршњани, и сада како кнезови земље пладају. Од њих се у Цетиње роди Арсеније Пећки Патријарка Србске земље, Бугарске, Босне и Арбаније по начину сарбском свијех метрополита начелник.» Сплитски примјерак, 814—18. Спичитати Змајевића у напоменама донесени су онако како се често наводе.

³³ Цит. по Ј. Радонић, 316.

³⁴ Уз двостубачну верзију налази се и рецензија Ивана Паштрића, Змајевићевог пријатеља. О рецензији Ф. Рачки, 246; о Паштрићу И. Голуб, Иван Паштрић, Пољички зборник, I, 1968, 205—30.

Паштрића, такође доктора теологије и филозофије, доброг познаваоца хебрејског и грчког језика, Змајевић је «задужио» преводити једну Иванову пјесму са латинског на наш језик, о чему Паштрић јавља писмом Сплитском сјеменишту, Ватиканска библиј., Борг. лат. 484, ф. 264.

ног језика и његовог писма. А како се ради о српско-хрватском језику са прногорским наречјем, књига је намијењена и оном друштвеном слоју који само тако може разумјети оно што се пропагира. Ријеч је о интерпретацији историјске јединствености хришћанске вјере, наравно, схваћене из конфесионалног угла. С друге стране, латинска верзија је упућена слоју наших образованих људи, латинистима у Боки, па и на цијелом приморју, као и могућим читаоцима у Италији.

Двостубачна верзија (у даљем тексту Препис) је завршена до 1690, па је зато илустровање Сплитског примјерка (у даљем тексту Ручопис) морало бити завршено прије те године, јер Змајевић на неким мјестима интерполира текст преко и око вињета, пажећи да не повриједи цртеж, а та су уметања касније ушла у Препис. Тако је на страни 814 Ручописа, гдје се говори о Шћепану, као илустрација текста дат грб Црнојевића (види прилог 1), а тек након тога је аутор уметнуо своје допуне на маргини око грба и његове легенде. Грб пресјеца текст допуне, што доказује да је ту смјештен прије ње, јер, у противном, бесмислица је држати да је Змајевић предвидио и у интерполацији простор за илустрацију.

У самом тексту ствар стоји сасвим другачије. Змајевић плашира и оставља посебне испусте у којима се иакнадно смјештају илустрације. Сем тога, могуће је да је Ручопис свјесно рађен као скица, макар од половине посла, на основу које ће се развити Препис. Наравно, претпостављамо да Змајевић није од самог почетка писања тако мислио, јер је само први дио текста писан нажаливо, недантно, са фишим маргинама, добро одмјереним проредима који наплашавају насусе и помажу бољој прегледности што ствара утисак да је планиран као дефинитивно уобличени примјерак. Временом, долази до измјена — како текст одмиче, умножавају се стране са допунама и исправкама, пред крај као да нема маргине без њих — ауторова тежња да је то завршии текст почиње сиплашњавати и, упоредо с тим, кварити се ручопис, као и општа слика недантности и прегледности. Тада се вјероватно, негдје на пола пута, јавила и потреба писања Преписа. (Везано са овим, Змајевић је прије почетка писања Преписа, свакако, одлучио да нови текст не илуструје. Да није тада одлучио оставио би и у Препису испусте за вињете.

И оваје се захваљујемо Марку Јачову на помоћи приликом нашег рада у Библиотеци и архивима Ватикана. Он сматра да је само ћириљско-латинска перзија аутограф, а да је латинична, уствари препис уобичајен у раду Курије. Становиште заснива на упоребењима Змајевићевих писама из Ватикана с фотокопијама Сплитског примјерка. Ипак, латински стубац и латинични текст Сплитског примјерка писани су истом руком и оба одговарају ручопису Змајевићевих писама. Могуће је да је само ћириљски стубац писао неко други и нешто касније, што одговара и Пижуричиној предпоставци да је латински стубац писан раније од ћириличног. М. Пижурица, 16.

Илустрације у Рукопису први је уочио Стећко Вуловић. У писму из 1872. он јавља Божишићу да «На ријезовима (маргини) има око сто слика или одличних особа или грбонах племена славинскијех. Тако има слика свијех цара римских јамачно из новаца јер се види да рисатељ под лист би новац поставио за слику написати, има и светацах и.п. С. Саве, С.Ј. Златоустника ице. (Рисање је слабо пером учњено)».³⁵ Мати Вуловић мало претјерује кад каже да «има слика свијех цара римских», јер нема их ни двадесетак, уосталом, нема ни 100 слика, чини се да жели да каже како је аутор намијенио за портрете све испусте у тексту.

Да се у Рукопису налази свега 40 слика установио је Гавро Шкриванић.³⁶ Дотичући се у својој расправи и илустрација, тврди «...Змајевић се трудио да његово дело буде лепо илустровано сликама светана, мученика, папа, владара, научењака, и грбова наших земаља итд. Сам је имао великог смисла за сликарску уметност и необично је лепо сликао што се да закључити по сликама у поменутом примерку, који је лично цртао».³⁷

Не негирајући олако дати суд о Змајевићу као аутору и цртежа, Милош Милошевић, уочавајући разлике у квалитету илустрација, а обрачувајући се да то, ипак, није његов домен, претпоставља да постоје два илустратора.³⁸

Но, разлике у цртежима су толике да, уколико пођемо тим трагом, можемо помишљати на најмање два илустратора. У тој разнородности и стилској и иконографској, постоје ипак сродне групе. У првој су портрети за које су се и Вуловић и Шкриванић и Милошевић сложили да су прецртани са новца. И данас се виде трагови отисака у папиру. Једино, чини се, немогуће је установити на основу те технике копирања у којој је мјери њен извођач опскрбљен цртачким знањем. Може се бити добар у копирању, а при том немати ни склоности за цртање.

Следећој групи припадају илустрације које су прецртане са другог мјеста. Међутим, како су за предлошке коришћени различити и стилски и иконографски узорци, то је и резултат прикладан разнородности. По томе се ова група може још дијелити у, с једне стране, цртеже којима су за предлошке служиле иконе рађене зографским начином и, с друге стране, цртеже који оповашају илустрације у барокном стилу.

³⁵ М. Панчић, 213.

³⁶ Г. Шкриванић, 312.

³⁷ Исто, 316—7.

³⁸ М. И. Милошевић, 491.

У трећу групу спадају хералдички знаци, а и они се, такође, могу подијелити на скуп грбова што су преузети из другог зборника и на један грб чији је аутор Змајевић. Од свих 40 илустрација Ручкописа само је један грб потпуна иконографска творевина аутора текста.

Али, пођимо редом...

3.

Зикографски предлошки су добро одабрани (види прилог 2). Дали су могућност преношења шематизованих ликова у цртеж. Крутоћа њихових поза разиграна је линеаризмом, а декоративност истакнута духовитом игром крстова. Свети Сава «сарбски»

(Прилог 2) Св. Јован Златоусти

и свети Јован Златоусти³⁹ — добро пропорционисан, упркос свему одају тон топлине и брижности којом су изведене те невелике иконе. Свакако, мајстор се лакше сналази с њима него с бароквизираним цртежима код којих се мора ослобађати манира. Ту је и за прецртавања потребно предзнање. У најмању руку познавање анатомије, пропорција, па и компоновања... Портрет Јакова Лакаревића, за који је Гавро Шкриванић уочио да је прертан из Лукаревићевих «Annali di Ragusa» (1605),⁴⁰ дат је без намјере улажења у карактер портретисаног. Линија је тврда,

³⁹ Шкриванић је, изгледа, писао по сјећању дјелове свога текста што се односе на илустрације. Јер, не само да код Жефаровића нема Златоустог, већ ни у линијама, декоративношћу — нама чак ни карактеристичне графичке игре крстовима — поготову у општем утиску, нема сличности између иконоца Ручкописа и светаца из Стематографије. Г. Шкриванић, 327.

⁴⁰ Исто.

неизграђена, али зато слободна, кратка и жива, неоптерећена писмама и линеаризмом. Ту је и покушај моделовања свијетлотамно.

4.

О Змајевевићу као херолду до сада није писано. Једино је Шкриванић напоменуо да је грбове, »Немањина, Вукана, кнеза Лазара, Алтомана, Балшића, Црнојевића, Косаче, Босне, Захумља, Хрватске и Бугарске«,⁴¹ наш писац преузео од Орбинија. Од њега, већ је речено, прици и податке, па и испише је пасусе. О томе пишу истраживачи, од Шкриванића, Пантића, до Пижурице. (Још користи св. Аугустина, св. Јеронима, св. Ј. Златоустог, Порфирогенита, АрхиѢконоа, Дукљанина, Баронија,⁴² Лучића, Лукаретића и друге познате писце.) Змајевевић пише историју онако како то Орбини ради, »... састављајући у једно оно што је наведено на разним мјестима, написано од разних писаца...«⁴³

Што се хералдике тиче, Орбини се служило грбовницима Охмућевићева круга.⁴⁴ А Змајевевић је затим, заиста, употребио Орбинија и у том смислу, као и у другим елементима опреме Ручкописа. Тако су и испусти у тексту код Змајевевића исти као и код Орбинија, с тим да је у »Краљевству Словена« у њима смјештена, наравно, штампана вињета. О чему се ради, Орбинијева књига је, опремљена луксузно и сасвим савремено, морала и тиме оставити утисак на нашег Пераштанина. Под њеним дојмом он прави онако велике маргине, испусте у тексту, бјелине што дају ваздуха и књизи и Ручкопису.

Змајевевић, поновимо, од Орбинија преузима грбове Немањина, Рашке, Србије, Бугарске... (Од њега је преузет и облик штитова са карактеристичним волутицама у угловима, шлемовима и крунама, што им даје барокни изглед.) Међутим, неке грбове он није могао видјети код Орбинија — рецимо грб Црнојевића — јер их тамо нема. Змајевевић нема ни грбовнике по ко-

⁴¹ Исто, 326.

⁴² У идејном-пропагандном смислу Змајевевић је најближи Баронију и истопити *Annales ecclesiastici*, Келн, 1623. И код Змајевевића се историјска периодизација врши по папама. Папе су »... кроз цео летопис од нове ере наовамо центар свих догађаја и мерило доброг...« Г. Шкриванић, 320.

⁴³ М. Орбини, 13, коришћен примјерак Нар. библ. у Бгд.

⁴⁴ Коренић-Неорид, Згб. Унив. библ., Гајева ост.; Збор. МПУ у Бгд.; Збор. Нар. биб. у Бгд., изгорео 1941; Фојнички; ...; о овоме више у А. Соловјев, Постапак илирске хералдике и породица Охмућевић, Гласник Скопског научног друштва, XII, 1933, 79—125; Исто, Историја српског грба, Мелбурн, 1958; З. Јани, Непознати грбовник породице Охмућевић, Зборник МПУ, 8, 1962, 61—75.

јима је Орбини радио. Да има, преузео би из неког од њих грб Црнојевића са двоглавим орлом и крунама на обије главе. Посебно је занимљиво да у том грбу из шлема излази змај, што је Змајевићев грб. Да зна за тај додатак тешко да би ололио да још једном истакне своје сродство са Црнојевићима.

(Прилог 1) Грб Црнојевића

Али, откудa онда код њега једноглави орао у грбу Црнојевића, кад на том мјесту стоји двоглави још ол повеље којом Иван Црнојевић 1485. године оснива цетињски манастир?⁶⁵ Зна ли Змајевић да је двоглави орао и руски грб? Тај је грб, заправо, састављен из два елемента, коњаника који убија змију

⁶⁵ С. Мишутиновић, Историја Црне Горе, Београд, 1835, 9; Р. Dikanž, *Slavicum vetus et novum*, Posoni, 1746, 135; С. Новаковић, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годшњаница Николе Чупића, VI, 1884, 68.

(потиче с краја XIV в.) и двглавог орла (с краја XV в.).⁴⁶ Заједно чине јединствену цјелину тако што се по средини, на трупу орла, смјешта медаљон у коме је дат коњаник. На бројним печатима и фронтисписима из «Библиј-а» које доносе «московци» у Боку, већ у Змајевићево вријеме,⁴⁷ налазе се такви. А Пераст није тако далеко од Москве, како изгледа. Надбискупов брата нић, Матија, чак је, познато је, као адмирал царске флоте, дошио Русима највећу поморску побједу над Шведима. Руски војводи бораве у Перасту и уче у поморској школи капетана Марка Мартиновића, о чему свједочи и уљана слика из тога времена (чува се у Перасту), на којој су приказани учитељ и његови ђаци. На њој је насликан и руски грб, двоглави орао. Наравно, иако Змајевић није свему овоме свједок, временски је распон сувише кратак што га дијели од тих интензивних веза са руским двором, да би се могло вјеровати да је тај сруџина направио такав превид кад је цртао руски грб за његов Рукопис.

Умјесто двоглавог орла са коњаником који убија аждају, дат је у штиту, потпуно другачијем од оних из Орбинија, предмет који јако подсећа на царске двери. Како стоји на три стопе разабира се да је то нешто слично: ретабл (види прилог 3). У Рукопису је овај необичан грб смјештен изнад грба Рашке, испретаног са уобичајене три потковице, окренуте својим испупченима према горе. Два *reecat-a*, како их Змајевић назива, ставио је наш писац по «Краљевству Словена» један до другог, јер Орбини ближе повезује Русе (*Russi*) и Рашане (*Rassi*). Наиме, овај знаменити Которанин, поријеклом, који се с поносом писао Дубровчанином, установио је да је један огранак Руса још у римско доба дошао у Илирик и ту се настанио називајући се Рашани.⁴⁸ А Змајевић долаже да се та земља «...сада *Seguia zoue*, а «... од *gnih imena ona strana Rassia se zoue, a gnic risci Rassiani*».⁴⁹ С рашким грбом, који стоји уз овај пасус, Змајевић показује познати хералдички знак, што се код нас устаовило на крају XVI вијека. Могуће је да су као инспирација послужили водени знаци са талијанских папира који снабдијевају Балкан за готово сво вријеме турског присуства. Има их са три полумјесеца у распореду који у потпуности одговара бројним

⁴⁶ Советская историческая Энциклопедия, 4, Москва, 1963, 255. Дуго се сматрало да коњаник представља св. Борба. Како коњаник има круну на глави у новије вријеме се друкчије интерпретира. Т. В. Вилинбохов, Всадник русского герба, Труды государственного эрмитажа, XXI Ленинград, 1981, 117—22.

⁴⁷ Библиј, Москва, 1663. И на мапама које су се током XVII вијека употребљавале на Балкану налази се двоглави орао са коњаником као грб Русије. Нар. библ. у Бгд., КР II, 508 и КР II, 509.

⁴⁸ М. Орбин, 266.

⁴⁹ Рукопис, 203.

God. 71. OTTONE Silio

lij namismit Galbi i Casarum i na-
 upinoga duse breme d' ginega; Potle
 i' quistom b'w predobne d' uisth
 Wheelia! Hoij bene ho d' kret Voi:
 nika b'iemsthe quighe naren i' Casarum i' n' d' b'w
 non amarchia Anni Casar h'ic i' b'w n' d' b'w

VITELLIO

hoij afflicto d' Voi:
 nika Negestamisch i' uelikom b'w
 naren ho jo gradu poselen; k' uai:
 p'ochi k'atlan i' i' Janu naren uai:
 b'wre quigona Casarum i' d' b'w
 m'wne potalana k'olikom b'wre uig'ochi uerow
 uoisth, k'ada uerow uerow magne n' d' uai jo:
 n'woghu paginuras.

RUSSE Pod uicini Casarum predobne b'w:
 k' p'ochi b'wre i' uelikom b'wre uig'ochi uerow
 k'ada b'wre uerow. U'wre b'wre uerow uig'ochi uerow
 i' uerow uerow. U'wre uerow i' d' uai uerow uerow
 uerow RUSSE i' uerow, i' uerow uerow.

God. 72. FLAVIO VE

SPESIAN d' b'wre i' uerow

magnum postum prima uig'ochi uerow
 Casarum i' uerow. Potle uerow
 quigochi uerow, i' uerow, i' uerow
 uerow uerow uerow uerow, i' uerow uerow
 uerow uerow uerow uerow. U'wre uerow uerow uerow
 uerow uerow uerow uerow uerow uerow uerow
 uerow uerow uerow uerow uerow uerow uerow
 uerow uerow uerow uerow uerow uerow uerow

FRANCIE PECUL

RASSIE PECUL

(Прилог 3) Сплитски примјерак Љстописа Андрије Змајевића

грбовима из наших зборника. Тај облик се свугдје интерпретира као »...знак другог сунца«. ⁵⁰ Тек крајем XVII вијека ће се потпуно усталиити на филигранима који су се сачували, а циркулисали су по Балкану, мада је тешко раздвојити знаке XVII и XVIII вијека. ⁵¹ Да знак »Три луне« потпуно улази и у нашу хералдику и прије XVII вијека видимо по, поновимо, многим примјерима из наших грбовника и то у истом распореду као код водених знакова из Италије, или грбова на Западу. У том вијеку је распоред полумјесеца на воденим знацима једнак распореду потковица у рашком грбу, једино што су *потковице окренуте у другом смјеру*. Наравно, полумјесеци је овдје морао доживјети измјену. Као знак освајача није погодан и за рашки грб, с тим што је измјена сретно изабрана па није прикрила заједнички коријен.

Али, што води Змајевина да за грб Русије одреди ретабл? Тај зналац хришћанске иконографије, чији програм мориолошког циклуса на Госпи од Шкрпјела одише дубоким теолошким и класичним образовањем, није пропустио прилику да и овдје проговори у том смислу, па је тиме и пробудио одређене сјеновите и далеке алузије на потковице-полумјесеце.

Вратнице су крпате значењима и по хришћанско-јеврејским предајама. Представљају прелаз ... који омогућује Божанску спознају. ⁵² Оно што је ретабл на Западу, то су царске двери на Истоку. Једно је слика с крилима на олтару, друго царске двери на иконостасу. О њиховом значењу у нашој литератури пише Радомила Михаиловић. »Симболичном и архитектонском својом грабом средишње вратнице иконостаса, утиснуте у прастари мотив триумфалног лука, откривају могућност алегоријског сагледавања и самог објекта царских двери. Затворене, присуством у физичком смислу, отјелотворен су Богородичин симбол. Један од многобројних којим се, на Истоку и на Западу, узноси њене вршине: *porta clausa* (Јез. 44,1) *Litania Laurentiana*... Не изгледа страна да... под силним утливом барокних уверења вођених доктрином католичке цркве, која је, на западу Европе, на све стране добијала подршку зваичне иконографије, и сам архитектонски детаљ иконостаса — његове двери — послуже, цело-

⁵⁰ BOUTELL'S HERALDRY, Лондон и Њу Јорк, 1950, 93.

⁵¹ В. Николаев, Watermarks of the Mediaeval Otoman documents in Bulgarian libraries, Bulgarian Academy of sciences, v. I, Софија, 1954, 123.

Знак »Три полумјесеца« се среће на галијанским папирима које је османско-турска власт намијешила за употребу од Блиског истока до Балкана. Он је пригодан још од краја XVI в. јер носи елементе муслиманске симболике.

⁵² J. Chevalier, A. Gheerbrant, Рјечник симбола, Загреб, 1983, 764.

шћу телесне грабе, као суштаствени симбол». ⁵³ Затворене су »због Евине тамо у рају преваре«. ⁵⁴ Змајевић то поближе објашњава: »Еге (kako guori Seneka) na ouomu suietu niedno uxiuagnie podrupnoe, u sasma ugodno bes druga, cini Gn Bog da zaspri uarliem spagniem Adam i u tomu gniegouu spagniu stuori Euu xenu Adamu za druga,

Uidechi hudoba u suakom dobru Adama postaugliena; Znaduchi daie k'slaui nabesko odregien na miesto gniegouo; I daie lasegnie xenu preuariti nego coueka u prilici od zmie pristupi k'Eui, napastiuaiе dabi od uoche zabragniene blagouala, gouorachio : Da slagia stvarokusiti nemogascese; A kada izblagnie uochie ono dachie prilicna Bogu ostati suakom kreposchuu, mudroschuu, i znagiem narescena. Xena mudra cinechi biti scupglioglaua, i bespametna osta, kada pruxi ruke svoje na uochu, ubra uochie, i kakoga okusi, i uidie daie slatko, i pozna riec hudobe u ouomu uiernu cinechi dachie, i u ostalomu biti od istoga uochia oduie Adamu muxu suomu, seto ne nadascese hudoba uciniti, xena oprau; pokle gnio za pogoditi blagoua nasrechian Adam, sagriesi gnu Bogu; I radi grieha, ne samo oni dua, dalli sui koiyse od siemena gnih rodise, i ragiaiu prauednost Raia zemaglskoga izgubisce,

Tada zazua Gn Bog Adama; koj jako izide pocese tuxiti na xenu, a Xena na zmiu. A prauedni sudac dostoiniem pedipsagniem sue tri pedipsa. Zmiu prokle megiu ostala xiuuchia zemaglska, i da na znagnie kako xena, *to iest Bogorodica slaua, imasce smoxditi glauu isto zmiј pakleno, i suu gnie sillu slomiti*. ⁵⁵ Ту *sillu*, коју је Нова Ева срушила, представља мјесец, симбол непостојаног Богородица, невјеста сунца, која гази змију једном ногом а другом полумјесец, последња је велика католичка иконографска творевина. О још потпуно неистраженим коријенима представе »Immaculata conceptio« писали су многи. ⁵⁶ »Безгрешно зачеће је« средишња мисао програма Госпе од Шкрпјела, али и Љетописа. Тврди се да је предестинација Маријина истакнута још у паганско доба, о чему говоре сибиле незнабошцима у античко вријеме, а пророци Јеврејима, ⁵⁷ нашта се надовезује Нови завјет, како стоји у Рукопису и у декорацији на Госпи. Текст из Рукописа (у Препису су изостављени дијелови о сибилама) је, чак, дословно пренесен у свитке које држе сибиле и пророци

⁵³ Р. Михаиловић, Прва зона српског иконостаса XVIII века, Зборник Филозофског факултета, XIV, 1967, 281.

⁵⁴ Г. С. Венцловић, цит. по Р. Михаиловић.

⁵⁵ Рукопис, 4—6.

⁵⁶ M. Levi d'Ancona, The Iconography of the Immaculata Conception in the Middle Ages and Early Renaissance, Nju Jork, 1957; E. Guldan, Eva und Maria, Eine Antithese als Bildmotiv, Graz — Keln, 1966.

⁵⁷ Рукопис, 53 и даље.

у најнижој зони Кокољина циклуса. Змајевићева распричаност у Госпи Кокољином четкицом, у огромном Мариолошком циклусу, дата је и као илустрација Ручкописа, али је сведена на два знака. Једно је симбол дјевичанства, вратнице, руски грб, а друго рашки грб, потковице, које у облику мјесечевог српа и *окренуте навише* «представљају мјесец и богињу мјесеца, по-примајући симболику рогова моћи и заштите».⁵⁸ Тумачење мјесеца, промјене, које се стално мијења још од раног средњег вијека, понавља се код готово свих коментатора, како Гулдан наводи, а ширењем мариолошког тумачења великог знака, од XII вијека па даље, помјерају се схваћања лунарне симболике у том смислу у први план. Звијезда под ногама жене не треба да изрази само њезину уздигнутост над сфером свјетовног, већ и њен борбени тријумф.⁵⁹ А окренутост шпичева потковица потпуно одговара захтјевима севиљског сјетете из почетка XVII вијека, Луиса да Алкасара, да се Маријин мјесечев срп поставља са врховима окренутим на доље.⁶⁰

5.

Ако се, можда, треба чувати пренапњених закључака, неопходно је рећи да је овдје, у Ручкопису, спретно повезана једна од могућих интерпретација рашког грба.⁶¹ У коментару, основа на којој се стоји је јасна. Рашки грб, онако како је дат код Змајевића, није постојао прије појаве илирских зборника, олакше га је Орбини преузео. Нема га ни код Рихентала ни код Министера, гдје су наши херолди црпили инспирацију.⁶² Он је, као и многи други, потпуно нова творевина с краја XVI вијека, настао у уској вези с филигранима талијанских папира. Змаје-

⁵⁸ У симболографским приручницима веза полумјесец-потковица недвосмислено је речена. Види Ж. К. Купер, Илустрована енциклопедија традиционалних симбола, Београд, 1968, 136.

⁵⁹ Е. Гулдан, 102.

⁶⁰ Исто, 106.

⁶¹ Сличан грбовима из илирског зборника, тиме паравно и рашком грбу, је, на примјер, грб од три полумјесеца са чувених француских таписерија што представљају «Даму са једнорогом». На једној од њих Даме је приказана како сједи док јој са лијеве стране једнорог ставља копита у крило, а са друге стоји лав, такође Христов симбол, и држи у шапама заставу са три полумјесеца. Међу многим покушајима одгонетања значења ових композиција, па и ове о којој говоримо, за нас је посебно интересантан онај који говори о мариолошкој симболици, јер подржава и нашу тезу. F. Duret-Robert, *La Dame a la licorne*, *Connaissance des arts*, јул 1974, 27—8.; P. Verlich, F. Salet, *La Dame a la licorne*, Pariz, 1960, 12 и даље.

⁶² У. Рихентал, Ручкопис описа сабора у Констанци 1415—1418, (Ручкопис је украшен грбовима учесника. Одатле су илирски херолди црпили инспирације за наше грбове.) Архив грофова Konigsegg, Vittemberg, 1420, 30; фототипско издање Н. Sevin, 1881; S. Munster, *Cosmographia, Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Munsterum*, Базел, 1544.; преведена на талијански, *Cosmografia Universale...*, Келн, 1575. Ту је као рашки

вић је код њега само пробудио значење што га полумјесеци-потковице могу изазнати, јер сматра да три потковице одговарају трима степеницама ретабла — царских двери, једном од многих Дјевичиних симбола. Успиће и Орбинијево »откриће« Рашана као огранака Руса и, онда, прави грб Русије како одговара потреби религиозне уније, за коју је нарочито расположена Римска курија. Дјелић је то велике и стрљиве намјере придобити »шизматике« за »заједничку ствар«; могућност надокнаде изгубљеног простора сјеверне Европе.

грб дат двоглави орао који држи рокове (Каспије ће се двоглави орао поново појавити као грб, Раш., али мјесто рогова држаће потковице, као код П. Р. Витезовића, Стематологија, 1701. и Х. Жефаровића, Стематологија, 1741). О Рих. и Минст. види у А. Соловјев, Приноси за босанску и штирску хералдику, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, IX, Археологија, 1954, 129.

S u m m a r y

ILLUSTRATIONS OF ZMAJEVIĆ'S CHRONICLE

Ognjen RADULOVIC

The ecclesiastical chronicle of the Archbishop of Bar Andrija Zmajević is the oldest history written in the native language in this area of our country. There have been mistifications considering the number of manuscripts and their whereabouts.

Of the two manuscripts known to us so far, one is kept in Vatican-Venice (it is the doublecolumned version written in the native language, Cyrillic and Latin alphabet), the other in Split (also in the native language, but only with Latin alphabet, using Italian transcription), only the Latin alphabet copy is illustrated. There are 40 illustrations mainly copied from various iconographic and style models. They are portraits of Roman emperors, saints, scientists,armorial bearings, predominantly overtaken from Orbi's »Slavonic Kingdom«, where the author found inspiration for his history book itself, the same as he did with the books of some other unknown and known writers.

As the illustrations are a kind of visual accentuation of the text, closer study of some armorial bearings (that of the State of Raška and in particular the Russian one which is considered to be the single genuine iconographic creation of Andrija Zmajević) makes us appreciate the Chronicle and intentions of its author.